

Article Info/Makale Bilgisi

✓Received/Geliş:01.08..2021 ✓Accepted/Kabul:01.11.2021

DOI:10.30794/pausbed.977205

Araştırma Makalesi/ Research Article

Saylık, M. (2022). "Abbâsîler'in İlk İki Asrında Muktedir Vezirlere Yönelik Müsâdere Uygulamaları", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sayı 49, Denizli, ss. 309-323.

ABBÂSÎLER'İN İLK İKİ ASRINDA MUKTEDİR VEZİRLERE YÖNELİK MÜSÂDERE UYGULAMALARI

Mutlu SAYLIK*

Öz

Abbâsîler'de müsâdere, çok farklı kesimlere uygulanmış olmasına rağmen en dikkat çekici uygulamaları devlet yönetiminde halifenin en önemli yardımcıları olan vezirlere yönelik olanlardır. Abbâsîler'in ilk iki asrında çok önemli hizmetler yapan bazı muktedir vezirler de bir takım sebeplerden dolayı azledilmiş, müsâdereye maruz kalmış, tüm mal ve servetleriyle birlikte hayatlarını kaybetmiştir. Bu çalışmada, Abbâsîler'in ilk iki asrında vezirlere uygulanan iki çeşit müsâdere ve her bir müsâdere çeşidine örneklem olsun diye iki muktedir vezir ele alınmıştır. Bu çerçevede vezirler; Yahyâ b. Hâlid, İbn Zeyyât, İbnü'l-Furât ve İbn Mukle ele alınmıştır. Çalışmada İslam tarihi temel kaynaklarına öncelik verilerek kronolojik bir sıra takip edilmiştir. Alanda, Abbâsî vezirlerine yönelik çalışmalar olmakla birlikte, vezirlerin azil süreciyle birlikte maruz kaldıkları müsâdere uygulamalarıyla ilgili müstakil çalışmalar yok denecek kadar azdır. Bu yönüyle çalışma önem arz etmektedir. Bu çalışmayla amacımız, Abbâsîler'de vezirlerin azil süreciyle birlikte maruz kaldıkları müsâdere uygulamalarına ışık tutmaktır.

Anahtar Kelimeler: *Abbâsîler, Müsâdere, Halife, Vezir, Mal.*

AN INVESTIGATION ON THE APPLICATIONS OF CONFISCATIONS AGAINST THE AUTHORIZED VIZIERS IN THE FIRST TWO CENTURIES OF THE ABBASIDS

Abstract

Although, the confiscations were applied to different groups in the Abbasids, the most remarkable applications were the ones implemented against the most important assistants of the caliphs, the viziers. Some powerful viziers who performed important services were also dismissed for some reasons, exposed to confiscation, and lost their lives with all their property and wealth in the Abbasids. Confiscations were implemented in two ways for authorized viziers; while one directly came from the caliphs, the other was caused by the conflicts between viziers. Therefore, we examined two authorized viziers for each century as a sample. In this context, the viziers who encountered confiscation in these periods; Yahyâ b. Khâlid, İbnü'z-Zeyyât, İbnü'l-Furât and İbnü'l-Mukle are examined. In the study, a chronological order was followed by prioritizing the basic sources of Islamic history. Previous works examined the viziers of Abbasids, whereas research particularly focuses on the confiscations regarding viziers are sparse. This research is important, aiming to shed light on such aspects through history.

Keywords: *Abbasids, Confiscation, Caliph, Vizier, Properties.*

*Dr. Öğr. Üyesi, Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, DİYARBAKIR.
e-posta: mutlu.saylik@dicle.edu.tr. (<http://orcid.org/0000-0002-1344-9398>.)

GİRİŞ

Vezirlik müessesesi Abbâsî yönetiminde çok önemli bir yere sahiptir. Bu kurumun başına geçen Vezirler halifelerin en önemli yardımcıları olmuştur (Hañçabay, 2016: 25 vd.; Alaslan, 1995: 1-27; Ayaz, 2013: 79-82). Bundan dolayı bu görevi üstlenenler çok güçlü konuma yükseldikleri gibi bazı sebeplerden dolayı azledilerek müsâdereye ve kötü muameleye de maruz kalmıştır. Genellikle göreve son verme veya yönetim yetkisini elinden alma anlamına gelen azil (Atar, 1991: 326) ile birlikte uygulamaya konulan müsâdere sözlükte, bir şeyi istemek ısrarla talep etmek anlamına gelmektedir (İbn Manzûr, 1994: 4/448). Terim olarak ise iktidar tarafından bir malı veya mülkü ya da her ikisini birden, sahibinin mülkiyetinden zorla çıkarılması, karşılıksız olarak devletin mülkü haline getirilmesidir. (Kamati, 1986: 83) Müslüman iktidarlar tarafından hemen hemen her dönemde değişik şekillerde uygulanan müsâderenin meşruiyeti İslam hukukçuları tarafından tartışılmış ve çeşitli görüşler ortaya konarak meşruiyeti sorgulanmıştır (Bay Sultan, 2017: 1 vd.; Esen, 2002: 191 vd.). Ancak Müslüman devletlerde özellikle de Abbâsîlerle birlikte müsâdere kurumsallaşarak varlığını sürdürmüştür (Günan, 2021, s. 34 vd.; Tomar, 2006, ss. 65-67).

Abbâsî İhtilâli başarıya ulaştığında Emevî ailesi mensupları öldürülerek mallarına bir çeşit müsâdere ile el konulmuştur (İbnü't-Tiktaka, 2016: 115). Abbâsî hilafeti kökleştikten sonra devlet malını gasp ettiğinden şüphelenilen görevliler azledilerek yargılanmış, suçlu bulunanların mal ve mülkleri müsâdere edilerek bunlar beytülmâle devredilmiştir (Tomar, 2006: 65-67).

Vezirlik, Abbâsîlerde kurumsallaştıktan ve kudretli vezirler ortaya çıktıktan sonra bu cephede azil olayı ve müsâdere uygulamaları daha çok dikkatleri çekmiştir (Miskeveyh, 2000: 5/97, 117, 151, 169-170, 191, 221; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/685, 709, 778). Bu araştırmada Abbâsîler'in ilk iki asrında müsâderenin iki yönlü yansıması ele alınmıştır. Önce Abbâsîler'in ilk asrında görülen müsâderenin cezalandırma ve tasfiye amaçlı uygulamalarına; daha sonra ise Abbâsîler'in ikinci asrında müsâderenin halef-selef vezirler arasında cezalandırma ve bütçe açığını kapatma şekline dönüşen uygulamalarına yer verilmiştir. Abbâsîler döneminde vezirlere yönelik çokça azil ve müsâdere uygulaması yaşandığı için hepsini ele almak bir makale boyutunu aşacağından her bir müsâdere uygulaması için örneklem olarak yönetimde etkin olup sonradan müsâdereye maruz kalan ve öldürülen veya ölene kadar hapsedilen muktedir iki vezirle sınırlandırılmıştır. Bu çerçevede Abbâsîler'in ilk asrı için Ebû Alî Yahyâ b. Hâlid b. Bermek (ö. 190/805) ve Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdilmelik b. Zeyyât (ö. 233/847); Abbâsîler'in ikinci asrı için ise Ebû'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Furât (ö. 312/924) ve Ebû Alî Muhammed b. Alî b. Mukle (ö. 328/940) ele alınmıştır. Azil süreciyle birlikte uygulanan müsâdere, aslında bir sonuç olduğu için çalışmada bunun sebepleri de irdelenmiştir. Bu çerçevede müsâdereye giden yolda meydana gelen olay ve gelişmelere de yer verilmiştir. Amacımız Abbâsîler'de devlet yönetimine yön vermiş, önemli hizmetlere imza atmış muktedir vezirlerin azil süreciyle birlikte maruz kaldıkları müsâdere ve muamelelere ışık tutmaktır. Araştırmada İslam tarihi temel kaynaklarına öncelik verilerek, konu, zaman-mekân, sebep-sonuç ilişkisi çerçevesinde tarafsız bir şekilde ele alınmış, bilgi ve rivayetlerden, vakıalar üzerine gidilmiştir. Konu ele alınırken olay ve gelişmeler kronolojik bir plan dâhilinde ele alınmıştır.

Abbâsîler'in ilk iki asrında muktedir vezirlere yönelik müsâdere uygulamaları adlı çalışmamız özgün bir araştırma özeliği taşımaktadır. Abbâsîler dönemi, vezirler ve müsâdereyle ilgili literatüre baktığımızda temel Arapça kaynaklar dışında hem ülkemizde hem de yurt dışında bazı araştırmaların yapıldığını görüyoruz. Vezirlik ve vezâret kurumuyla ilgili genel çalışmalar olduğu gibi (Alaslan, 1995), dönemsel olarak Abbâsîler'de vezirlik ve vezirler ile ilgili de Türkçe (Hañçabay, 2017; İpek, 2017) ve diğer dillerde (Gordon, 2001; Hanne, 2008; Mez, 1938; Van Berkel, 2013) bazı çalışmalar bulunmaktadır. Ayrıca tek bir vezirin ele alındığı müstakil çalışmalar da (Bowen, 1927; Cemîl Saîd, 1990; Nâfi', 1982; Süreyyâ Abdülmün'im Cevde, 1988) mevcuttur. Hz. Peygamber döneminden Emevîler döneminin sonuna kadar müsâdere uygulamalarıyla ilgili bir çalışma da tespit ettik (Günan, 2021). Müsâderenin hukuksal boyutuyla ilgili de bazı çalışmalar yapılmıştır (Bay Sultan, 2017; Esen, 2002). Ancak Abbâsîler döneminde vezirlerin azil süreciyle birlikte maruz kaldıkları müsâdere uygulamalarıyla ilgili müstakil bir araştırmaya rastlayamadık. Bundan dolayı ele aldığımız konu önem arz etmektedir.

1. CEZALANDIRMA VE TASFİYE AMAÇLI MÜSÂDERE UYGULAMASI

Abbâsîlerde vezirlik kurumsallaştıktan ve kudretli vezirler ortaya çıktıktan sonra bu cephede görevden el çektilirirken uygulanan müsâdere, sert ve kapsayıcı olmuştur. Bazen bununla da yetinilmemiş vezirler ölüm cezasına çarptırılmıştır. Burada ele alacağımız vezirler de müsâdere uygulamasıyla, cezalandırılıp tasfiye edildikten sonra öldürülmüş veya ölene kadar hapiste kalmıştır. Bazen azledilerek cezalandırılan vezirin çalışma arkadaşları ve yakınları da uygulanan müsâdereye ve kötü muameleye maruz kalmıştır. Azledilen vezirlerin yakınları ve arkadaşları bazen olay ve gelişmelerde direkt rol oynadıkları için bazen de vezirlere sadece yakınlıklarından dolayı cezalandırılmıştır.

1.1. Yahyâ b. Hâlid b. Bermekî (ö. 190/805)

Yahyâ b. Hâlid b. Bermek, Abbâsîler döneminin en kudretli vezirlerinden biridir. Yahyâ'nın babası, Hâlid b. Bermek (ö. 165/781-82), Abbâsî ihtilâlinde beri aktif olarak bürokrasinin içinde yer almaktaydı (Belâzûrî, 1996: 4/138; İbnü'l-Esîr, 1997: 4/381-382; İbn Hallikân, 1900: 6/219-220). Abbâsî devleti kurulunca mahareti ve tecrübesinden dolayı ilk halife Ebû'l-Abbas es-Seffâh tarafından divanlarda kâtip olarak görevlendirildi (Makdisî, ts: 6/71; İbnü'l-Cevzî, 1992: 7/322, 325). Bazı rivayetlerde vezir olduğu da zikredilse de (İbnü'l-Cevzî, 1992: 7/299, 342) gerçek anlamda kurumsal bir tarzda vezirliği söz konusu değildir. Çünkü Hâlid, Halife Ebû Ca'fer el-Mansûr (138/754-159/775) zamanında da bir süre divanlardaki kâtiplik görevini sürdürdükten sonra 165/781-82'de vefatına kadar bazı bölgelerde valilik yaptı (Taberî, 1967: 8/54, 56). Onun vefatından sonra oğlu Yahyâ b. Hâlid, Bermekî ailesini temsil etti (Bağdâdî, 1996: 14/133-136; İbn Hallikân, 1900: 6/219 vd.) Babasının yanında tecrübe kazanan Yahyâ, Halife Mansûr zamanında 159/775 yılında bir süreliğine Azerbaycan valiliğini yürüttü (İbnü'l-Esîr, 1997: 5/193). Halife Mehdî-Billâh (159/775-169/785) hilafete geçtiğinde onu oğlu Hârûnürreşîd'in (ö. 193/809) yanına görevlendirdi. O Hârûnürreşîd'e hem hoca hem de kâtip oldu. Halife Mehdî oğlu Hârûnürreşîd'i ikinci veliaht ilan edince ona doğu eyaletlerinin valiliğini verdi. Bu süreçte bu bölgeyi onun adına Yahyâ yönetti (Taberî, 1967: 8/146, 148; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/227, 233).

Halife Mehdî'nin vefatı üzerine birinci veliaht Mûsâ el-Hâdî (ö. 170/786) hilafete geçti. Yeni halife kendisinden sonra hilafet hakkı olan Hârûnürreşîd'i azledip oğlu Ca'fer'i veliaht tayin etmek istiyordu. Bundan dolayı Hârûnürreşîd'i ve adamlarını sevmiyor, onlara baskı uyguluyordu. Yahyâ, Halife Hâdî'nin bu isteğine oğlu Ca'fer'in küçük olmasını gerekçe göstererek karşı çıktı. Halife, Yahyâ'nın tavrına ve girişimlerine öfkeleni ve onu hapsedip daha sonra öldürmeyi planladı. Ancak halife 25 Eylül 170/786'da aniden ölünce Hârûnürreşîd halife (170/786-193/809) oldu ve Yahyâ'yı haptisten çıkararak geniş yetkilerle vezir tayin etti (Taberî, 1967: 8/230; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/265 vd.).

Yahyâ, vezirliğinin ilk yıllarında halifenin annesi Hayzürân ile birlikte hareket etti. Onun Abbâsî hilafetinde çok etkisi vardı. 172/789 yılında Hayzürân vefat edince güç ve iktidar bundan sonra Yahyâ'nın eline geçti (Taberî, 1967: 8/238; Bağdâdî, 1996: 4/431-432). Yahyâ vezirliği sırasında çocukları Fazl (ö. 192/808) ve Ca'fer (ö. 187/803) ile birlikte görevini yürüttü. Yahyâ'nın büyük oğlu Fazl, Hârûnürreşîd'in sütkardeşiydi. (Taberî, 1967: 8/230; İbn Hallikân, 1900: 4/27) Fazl ve Ca'fer babalarının vezirliğinde etkin olarak rol oynuyordu (Taberî, 1967: 8/252; Bağdâdî, 1996: 7/164-171) Yahyâ'nın diğer oğlu Muhammed de bir ara halifenin hâcibliğini yaptı (Taberî, 1967: 8/261).

Bu dönemde Yahyâ ve çocuklarının çabalarıyla Abbâsî Devleti, gücünün zirvesine ulaştı. Şüphesiz bu gelişmede Yahyâ'nın büyük bir rolü vardı (Taberî, 1967: 8/230; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/273; İbnü't-Tiktaka, 2016: 195,197). Abbâsî devleti kurulduğunda mevâlî yönetimde ağırlıktaydı. Abbâsî İhtilâli'nin sembol ismi Ebû Müslim el-Horâsânî (ö. 137/755), Halife Mansûr tarafından öldürüldükten sonra bu etkinlik kısmen de olsa kırıldı (Taberî, 1967: 7/479 vd.). Ancak Bermekîlerle özellikle de Yahyâ'nın vezirliği ile birlikte mevâlînin nüfuzu önemli derecede tekrar arttı (Taberî, 1967: 8/238; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/285). Bu durum Yahyâ ve çocuklarının iktidarda sivrilmesine ve rakipleri için önemli bir hedef haline gelmesine neden oldu. İleride de değineceğimiz gibi bu durum Bermekî ailesinin aleyhinde çalışmaların yapılmasına ve bunun sonucunda onların cezalandırma ve tasfiyesinde önemli rol oynayacaktır (Sayılık, 2021b, s. 23 vd). Yahyâ ve çocukları özellikle de Ca'fer, halife ile çok yakınlık kurmuştu. Öyle ki destursuz istedikleri zaman halifenin odasına girebiliyorlar ve devlet malını izinsiz istedikleri gibi harcıyorlardı. Halk ve bürokratlar ihtiyaçlarını karşılamak için halifeden çok Bermekîlerin kapısına gidiyorlardı. (İbnü't-Tiktaka,

2016: 156). Bermekîlerin ani bir şekilde cezalandırılıp müsâdereye maruz kalmaları ile ilgili farklı rivayetler zikredilmektedir. Kaynaklar bu rivayetleri verirken açık bir nedenden çok olasılıklardan bahsetmektedirler (İbn Hamârveyh, 1998: 35). Rivayetler incelendiğinde aşama aşama bu sürece doğru gidildiği görülmektedir. Rivayetleri ve bu süreci aktarmaya çalışalım.

Hız. Ali'nin neslinden olup daha önceden Abbâsîler'in baskılarından dolayı Deylem bölgesine sığınan Yahyâ b. Abdullah b. Hasan burada taraftar bularak 176/792-793 yılında kendisi adına biat almaya başladı. Bunun üzerine Hârûnürreşîd, vezir Yahyâ b. Hâlid'in oğlu Fazl'ı büyük bir orduyla üzerine gönderdi. Fazl, Yahyâ b. Abdullah ile barışçıl bir şekilde görüşmeler yapınca ortam yumuşadı ve Yahyâ b. Abdullah eman verilmesi durumunda teslim olabileceğini söyledi. Halife âlimlerin şahitliğinde eman verince Yahyâ b. Abdullah Fazl ile birlikte Bağdat'a geldi. Ancak halife Yahyâ b. Abdullah'ı hapsedti. Daha sonra halife Yahyâ b. Abdullah'ın öldürülmesi için çareler aramaya başladı. Onun öldürülmesi için vezir Yahyâ b. Hâlid'in oğlu Ca'fer'i görevlendirdi. Ancak Ca'fer, Yahyâ b. Abdullah'ı serbest bıraktı. Ancak Arap unsurlarının önemli ismi ve halifenin hacibi Fazl b. Rebî, bir adamı vasıtasıyla bu durumu öğrendi ve Bermekîlerin Yahyâ b. Abdullah'ın taraftarı olduğunu bundan dolayı onu serbest bıraktığını halifeyle iletti (Cehşiyârî, 1401: 3/202-203; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 158). Halife, Fazl b. Rebî'ye olaydan haberdar olduğunu söylese de Ca'fer'i hemen çağırıp sordu. Ca'fer önce inkâr etse de sonra olayı olduğu gibi anlattı ve Yahyâ'nın suçsuz olduğu için serbest bıraktığını söyledi. Bu rivayetin sonunda halifenin kendi kendine Ca'fer'i öldüreceğine dair yemin ettiği belirtilmektedir (Taberî, 1967: 8/289; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/349; İbnü't-Tiktaka, 2016: 156). Halife hemen Yahyâ'nın tekrar yakalanmasını sağladı. Sonra da verdiği emanı bazı âlimlerin görüşünü alarak iptal etti. Yahyâ hapiste öldü veya öldürüldü (İbnü't-Tiktaka, 2016: 147) Vezir ve ailesinin tasfiyesi ile bu olay arasında uzunca yıllar vardır. Kanaatimizce bu olay sorun olmuş olabilir ancak tek başına bir neden olması mümkün görünmemektedir.

Vezir Yahyâ'nın Mûsâ adında bir oğlu daha vardı. Mûsâ, Horasan'da fitne çıkarmaya çalıştığı şikâyetleri üzerine halife tarafından hapsedildi. Ancak bir süre sonra serbest bırakıldı. Taberî, bu durum Bermekî ailesinin halife ile yaşadığı ilk sıkıntılardan biri olarak zikretmektedir (Taberî, 1967: 8/293). Ancak Mûsâ b. Yahyâ'nın kısa bir süre sonra serbest bırakılması söz konusu bu meselenin tatlıya bağlandığını göstermektedir.

Bermekîlerin iktidarı, güç ve otoritesi aşırı derecede artınca bütün gözler onların üzerine çevrildi. Rakipleri, sevmeyenleri açıklarını yakalamaya ve aleyhlerinde birçok şey söylemeye başladı (İbnü't-Tiktaka, 2016: 156-157). Bu çerçevede özellikle Ca'fer'in yaptıkları ve onunla ilgili söylentiler çokça dillendiriliyordu. Bir gün halifenin yanına gelen bir gurup, "Ca'fer kendisine bir saray yaptırdı ve buraya bir milyon dirhem harcadı. Bu sadece eve harcanan paradır. Bir de verdiği hediyeler ve diğer harcamalara bakılırsa yaptıkları savurganlık anlaşılır." dediler (İbnü'l-Esîr, 1997: 5/349). Bermekîlerin ekonomik gücüne ve devlet imkânlarını şahsi işleri için ne şekilde kullandıklarına işaret eden bu rivayetin yanında iktidardaki gücüne işaret eden ilginç bir rivayet daha vardır. Rivayete göre Ca'fer ile halifenin akrabası Abdülmelik b. Salih b. Ali b. Abdullah (ö. 196/812) çok yakın idiler. Bir gün Abdülmelik, Ca'fer'in yanına geldi. Üç ihtiyacı olduğunu bildirdi. Borcu için bir milyon dirhem ödenmesini, oğlunun halifenin kızıyla evlendirilmesini ve yükselmesi için de bir valilik verilmesini istedi. Ca'fer, Abdülmelik'e dönerek, hemen bir milyon dirhemi evine gönderdim, oğlunu Mısır'a vali tayin ettim. Ayrıca oğlunu halifenin falan kızıyla evlendirdim, dedi. Abdülmelik evine gidince paranın gönderildiğini gördü. Ca'fer halifenin yanına giderek Abdülmelik'in oğlunu Mısır'a vali tayin ettiğini ve halifenin bir kızıyla evlendirdiğini söyledi. Halife hayretler içinde hem evlilik akdini hem de valilik atamasını onayladı. (İbnü't-Tiktaka, 2016: 154-155) Halifenin Bermekîlerle Abdülmelik arasındaki yakınlıktan rahatsız olduğu, Bermekîler cezalandırıldıktan sonra Abdülmelik'in de hilafet hakkı iddiasında bulunacağı varsayımıyla yakalanıp hapsedildiği, Abdülmelik yakalandıktan sonra hapiste bulunan Yahyâ ve oğlu Fazl'a baskıların arttığı belirtilmektedir (Taberî, 1967: 8/302-307; İbnü'l-Esîr, 1997: 352-353). Bu rivayet hem Bermekîlerin gücünü hem de Abdülmelik ile olan samimiyetlerine işaret etmektedir. Halifenin, akrabası olan Abdülmelik'in kendisinden sonra çocuklarına karşı hilafet hakkı davasına girebileceğini ve Bermekîlerden destek görebileceğini düşünmüş olması mümkündür. Bundan dolayı bu durum da onların cezalandırılmasını etkilemiş olabilir.

Kaynakların halifenin doktoru Cibrâil b. Buhtîşû' (ö. 213/828)'ya dayandırarak verdiği iki rivayet dikkat çekicidir. Birinci rivayette Buhtîşû' derki: Bir gün halifeyle otururken Halid izin istemeden direkt içeri girdi, selam verdi. Halife hafifçe selamı aldıktan sonra bana döndü. İnsanların evine böyle izinsiz girmesi hoşuna gider mi? diye sordu.

Hayır, hoşuma gitmez dedim. O zaman neden benim evime izinsiz giriliyor, dedi. Bunun üzerine Halid özür diledi ve ekledi, “Siz şimdiye kadar izinsiz yanınıza gelmeme hiç ses çıkarmaz memnuniyetsizlik göstermediniz. Şimdi anladım ki artık böyle davranmamdan hoşlanmıyorsunuz. Özrümü beyan ediyor vereceğiniz başka görevlere razı olacağımı arz ediyorum.” dedi. Halife mahcup oldu ve amacım seni kırmak değildi dedi (Taberî, 1967: 8/287-288; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/350). Buhtîşû'nün bu rivayetini teyit eden başka rivayetlerde vardır. Bir rivayette halifenin, Yahyâ'nın çocukları Fazl ve Ca'fer'in de tavır ve davranışlarından da hoşlanmadığı belirtilmektedir (İbnü't-Tiktaka, 2016: 157) Halifenin çocuklarına biat aldığı hac ziyaretinde Yahya b. Halid ve çocuklarının halka bol miktarda yardım dağıtarak bu hususta halife ve çocuklarıyla yarışmaları eriştikleri gücü göstermesi açısından önemlidir (Cehşiyârî, 1401: 3/175). Bu rivayetlere baktığımızda halifenin Yahyâ ve çocuklarının aşırı güçten kaynaklı davranışlarından rahatsız olduğu görülmektedir.

Kaynakların aktardığı ikinci rivayette ise Buhtîşû' şöyle demektedir: “Bir gün halife ile otururken, halife kalktı ve pencereden Bermekîlerin kapısında biriken halkı ve bürokratları gördü. Sonra bana dönerek, ‘Bak işte vezirim iş görüyor, bana da pek iş kalmıyor, eğlenmeye fırsat buluyorum’ dedi”. Aradan zaman geçti. Bir gün yine halifenin yanında iken, halife pencerenin önüne gitti ve Bermekîlerin kapısındaki kalabalıkları gördü. Bu görüntüden rahatsız olan halife, “Yahyâ benim elimdeki gücü imkânları aldı. Ben hilafetin adını taşıyorum o ise benim yerime halifelik yapıyor.” dedi. Ben halifenin bu tavır değişikliğini görünce onun Bermekîleri gözden çıkardığını ve onları cezalandıracağını anladım (Cehşiyârî, 1401: 3/178-179; İbnü't-Tiktaka, 2016: 156).

Konumuzla alakalı bir rivayet daha dikkati çekmektedir. Rivayete göre Yahyâ halifenin huzuruna girdiğinde genç hizmetçiler ayağa kalkar, saygı gösterirlerdi. Halife, genç hizmetçilerin ayağa kalkmasını yasakladı. Bir gün Yahyâ halifenin huzuruna girdi, kimse ayağa kalkmayınca Yahyâ bozuldu. Bundan sonra Hilafet sarayında hizmetçiler Yahyâ'ya saygı göstermez oldu (Taberî, 1967: 8/288). Bu rivayet halifenin Bermekîlere karşı tavrının aşamalı olarak nasıl değiştiğini göstermektedir.

Bazı rivayetler ve araştırmalar bu olayı Arap-mevâlî çekişmesine bağlıyorlar (Taberî, 1967: 8/289; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/349; Yıldız, 1992: 517-520). Bermekîlerin mevâlî olması, uzun süre başarılı bir yöneticilik ortaya koymaları, çok mal ve servete sahip olmaları onların kıskanılmasına ve aleyhlerinde çokça çalışılmasına neden oldu (Cehşiyârî, 1401: 3/204). Hârûnürreşîd, Arap-Mevâlî dengesi hususunda çok hassastı ve bu konuya azami derecede dikkat etmeye çalışıyordu. 182/798 yılında halife hacca gitti. Hac dönüşünde Rakka'da oğlu Abdullah'ı ikinci veliaht yaptığını ilan etti ve Horasan ile çevresini onun idaresine bıraktı (İbnü'l-Esîr, 1997: 327.; Taberî, 1967: 8/269; Ya'kûbî, 2010: 2/361-362). Hârûnürreşîd veliaht meselesinde sıkıntılıların devam ettiğini görmüş olacak ki 186/802 yılında sırayla hilafete çıkarmak istediği oğulları Emîn ve Me'mûn, ile kudretli veziri Yahyâ b. Hâlid'in de içinde bulunduğu bir kafîleyle hacca gitti. Hârûnürreşîd, kendisinden sonra Arap-mevâlî rekabetiyle kardeşler arasında bir çatışma ihtimaline karşı Mekke'de üç oğlu için veliahtlık biati aldı. Konu ile ilgili ahitnameyi ilan ettikten sonra Kâbe'ye astırdı (Ya'kûbî, 2010: 2/362-369; Taberî, 1967: 8/275 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/343-344).

Hârûnürreşîd, her hacca gittiğinde vezirin oğlu Ca'fer, bir ziyafet tertip eder ve halife bu ziyafete katılırdı. Ancak 187/803 yılında halife hacca gittiğinde bu ziyafete icabet etmedi (İbnü'l-Esîr, 1997: 5/348-349). Rivayete göre halife Ca'fer ile kız kardeşiyle ilgili meseleyi duydu ve bundan dolayı ona öfkelenildi. Ca'fer ve tüm ailesinin mal ve servetlerinin müsâdere edilmesine ve onun da öldürülmesine sebep olan bu mesele hakkında genel anlamda kaynaklar şunları aktarmaktadır: Hârûnürreşîd düzenlediği meclislere, kız kardeşi Abbâse ve Yahyâ'nın oğlu Ca'fer'i de davet ederdi. Halife, bu ikisinin aynı mecliste beraber bulunmalarından dolayı dinen bir sakınca olmasın diye kız kardeşi Abbâse'yi Ca'fer'e nikâhladı, ilişki ve çocuk edinmeyi onlara yasakladı. Ancak bunlar bir gönül ilişkisi kurdular ve başka yerlerde de görüşmeye devam ettiler. Bir süre sonra Abbâse bir çocuk dünyaya getirdi. Ancak bu durumu babasından gizleyerek bu çocuğu bazı hizmetçileriyle Mekke'ye gönderdi. Ancak bir süre sonra hizmetçilerle Abbâse arasında bir sorun yaşandı. Hizmetçiler gizliden halifeye bu çocuğun varlığını haber verdiler. Halife bu meseleyi gizli bir şekilde araştırdı o sene hacca gittiğinde Mekke'de bu durumu araştırıp doğru olduğunu öğrendi ve bundan dolayı dönüş yolunda Bermekîleri cezalandırdı (Taberî, 1967: 8/287 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/348 vd.). Bazı kaynaklar da farklı olarak halifenin Ca'fer'e “Seni Abbâse ile evlendireyim ki ona bakman helal olsun yoksa ona yaklaşma” dediğini, ikilinin evlenmeden ilişkiye girdiğini ve bu ilişkiden Abbâse'nin iki çocuk doğurduğunu belirtmektedir (İbnü't-Tiktaka, 2016: 156).

Halifenin de içinde bulunduğu kabile hacdan dönerken Enbâr şehri civarında dinlenmek için durdu. Bu esnada Bermekîlere operasyon düzenlemeye karar verdi. Halife, ilk önce Bermekî ailesinde en çok sevdiği ve yakın arkadaşlık kurduğu Yahyâ'nın oğlu Ca'fer'in öldürülmesini istedi. Bu işle görevlendirilen halifenin hizmetçisi Mesrûr idi. Ca'fer, affi için aracı olsun diye onu üç kez halifeye geri yolladı. Ancak halife son seferinde Ca'fer'in kellesi ile gelmediği takdirde onun kellesini kopartacağını söyledi. Bunun üzerine Mesrûr gitti ve Ca'fer'in kafasını gövdesinden ayırıp bir mızrağa taktı, Hârûnürreşid'in huzuruna çıkardı. Ca'fer'in cesedi ikiye bölündü insanlar görsün diye köprü uçlarına asıldı. Yahyâ ve yanında bulunan yakın çevresi tutuklandı (Ya'kûbî, 2010: 2/369; Taberî, 1967: 8/287 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/348 vd.). Bazı kaynaklar Ca'fer'in cesedinin yakıldığını belirtmektedir (Cehşiyârî, 1401: 3/188).

Yukarıda bu olaya sebep olabilecek rivayetleri zikrettik. Tek başına bir rivayetin bu ailenin tasfiyesine sebep olmuş olması pek muhtemel değildir. Bütün bu rivayetlerin bir arada ve bir bütün olarak değerlendirilmesi gerekmektedir. Şüphesiz bu dönemin en önemli meselesi Emîn-Me'mûn çevresinde oluşan Arap-Mevâlî çekişmesi ve Bermekîlerin halifenin otoritesini gölgeleyen güç ve zenginlikleridir. Yahyâ ve çocukları iktidarda aşırı güç sahibi oldular ve halifenin otoritesine gölge düşürecek kadar ileri gittiler. Devletin gücüyle diledikleri kadar mal, mülk ve makam elde ettiler ve diledikleri kimselere bunları dağıttılar. Öyle ki Yahyâ'nın oğlu Ca'fer bile halifeden habersiz dilediği yardımı yapmakta, vali atayabilmekte hatta halifenin kızını başkasıyla evlendirme sözü vermekte ve bunu da yapmaktadır. Halifenin, *"güç ve iktidar onlarda, bende sadece halifelîğin adı var"*, demesi bu durumu göstermektedir. Yahyâ b. Hâlid, on yedi yıl gibi uzun bir süre vezirlik yaparak idarede mutlak bir güç ve tasarruf sahibi oldu. Yahyâ'nın vezirlik yılları, Abbâsîlerin en parlak dönemi idi. Bu süreçte Yahyâ oğulları Fazl ve Ca'fer çok zengin oldular ve şatafatlı bir hayat yaşadılar. Merkezdeki mal, mülk ve saraylarının yanında ülkenin dört bir yanında da bir sürü mal ve servetleri oldu. Sınırsız sayılabilecek imkânları ve hemen hemen ne dileseler yapabilecek güce ulaştılar. Ülkede sarayları, imkân ve zenginlikleri dilden dile dolaşır oldu. Özellikle rakipleri buna tepki gösterdi, şikâyet etti. Bu da huzursuzluklara sebep oldu. Bu olayda Arap unsurlarının faaliyetlerinin de etkili olduğu görülmektedir. Zira Yahyâ ve ailesinin tasfiyesiyle devlet yönetiminde Mevâlînin gücü kırıldı ve Arap unsurların en önemli temsilcisi sayılan Fazl b. Rebî' vezirliğe atandı. Rivayetlerde bahsedilen diğer hususlar bu olayları tetiklemeye yardımcı olan meselelerdir. Ancak sadece Ca'fer'in ısrarla öldürülmek istenmesi, Ca'fer'den bahseden rivayetleri önemli kılmaktadır. Ca'fer'in halifeye çok yakın ve sohbet arkadaşı olması, yukarıdaki rivayetlerde de geçtiği gibi halife adına bazı işlere girişmesi, halifenin öfkesini üzerine çekmesine sebebiyet vermiş olabilir. Ayrıca Ca'fer ile Hârûnürreşid'in kız kardeşi Abbâse arasında olduğu söylenen ilişki ve sonuçları çok hassas bir meseledir. Böyle bir durumun da ailenin cezalandırılmasını tetiklemiş olması mümkündür.

Kaynaklarda genel anlamda hac dönüşü ani bir şekilde Bermekîlerin cezalandırılıp tasfiye edildiği belirtirse de verdiğimiz rivayetlerde görülüyor ki bu mesele ani gelişmemiş, zaman zaman sorunlar çıkmış, birikmiş, kırılmalar yaşanmış sonunda tasfiye ve müsâdere gerçekleşmiştir. Burada müsâdere, cezalandırma ve tasfiye aracı olarak uygulanmış, ailenin tüm maddi varlıkları ellerinden alınmıştır. ,

Yahyâ ve çocuklarının tasfiyesiyle birlikte uygulanan müsâdere işlemleriyle aile bireylerinin bütün mal, mülk ve servetlerine el konuldu. Bermekî ailesinin üyeleri, uzun süren iktidarlarında birçok yerde saray yaptırmışlardı (Cehşiyârî, 1401: 3/145, 170-171). Yine başkent dâhil birçok şehir ve kasabada mal, mülk, arazi ve köleleri vardı. Halife hemen bu aileye ait ne varsa el konulması için görevliler tayin etti (Taberî, 1967: 8/296; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/352). Rivayet edildiğine göre Bermekîlerin evlerine baskın yapıldığında aramalarda Yahyâ'nın evinde 5000 dinar, Fazl b. Yahyâ'nın evinde 4000 dinar, Ca'fer b. Yahyâ'nın evinde 40000 dinar, Muhammed b. Yahyâ'nın evinde 700000 dirhem bulundu (Cehşiyârî, 1401: 3/192). Halife, Bermekîlerin müsâdereyle el konulan mal ve parasının azlığını görünce aile bireylerinin hazinelerini ortaya çıkartmak için onlara baskı ve eziyet edilmesi talimatını verdi. Halife, malınız nerde? Sorusunu defalarca tekrar etti, tatmin edici bir cevap alamayınca Fazl b. Yahyâ'ya 100 kırbaç vurulmasını emretti. Ancak Fazl ve diğer aile bireyleri tüm eziyetlere rağmen ısrarla ele geçirilen mal ve paraları dışında hiç bir şeyleri olmadığını söyledi (Cehşiyârî, 1401: 3/194-195). Halifenin Bermekîlere baskı uygulatarak mallarını ortaya çıkarmaya çalışması Bermekîlerin azlinde mali yolsuzlukların ve ekonomik kaygıların da etkili olduğunu göstermektedir. Ca'fer'in öldürülmesinden sonra Bermekî ailesine mensup bir çok şahsın tutuklanması, Vezir Yahyâ ve oğlu Fazl'ın ölene dek hapiste tutulması, cezalandırma ve tasfiyenin bireysel olmadığına, ailenin hedef aldığına işaret etmektedir.

1.2.Ebû Ca'fer Muhammed b. Abdilmelik b. Ebân b. Ebî Hamza ez-Zeyyât (ö. 233/847)

173/789 yılında Bağdat'ta zengin bir tüccarın oğlu olarak dünyaya geldi. İlme ilgi duyan Muhammed b. Abdülmelik babasının imkânlarıyla iyi bir öğrenim gördü. İbnü'z-Zeyyât nahiv, lügat ve şiir alanlarında kendini geliştirdi (İbnü'n-Nedîm, 2017: 315; Bağdâdî, 1996: 3/144-146; İbnü't-Tiktaka, 2016, s. 173; İbn Hallikân, 1900: 5/94-103). Mu'tasım-Billâh (218/833-227/842) hilafete geçtikten sonra 221/836 yılında onu vezir olarak atadı (Mes'ûdî, 1989: 3/459; İbnü't-Tiktaka, 2016: 173).

Mu'tasım, İbnü'z-Zeyyât'ı vezirliğe getirdiğinde Mihne süreci devam ediyordu. İbnü'z-Zeyyât sert politikasıyla muhalifleri sindirmektedir. Aktarıldığına göre muhaliflere eziyet etmek için çivil bir tandir yapmıştı. Siyasî iktidarın desteklediği görüşlere karşı çıkan kesimlere karşı İbnü'z-Zeyyât çok sert ve şiddetle karşı çıkar ve muhalifleri ölüm cezasına kadar varan cezalara çarptırır (Bağdâdî, 1996: 3/145-148; İbnü't-Tiktaka, 2016: 174). Halife Mu'tasım, İbnü'z-Zeyyât'a değer verir, onun sözüne itibar ederdi. Bir gün Mu'tasım, oğlu Hârûn el-Vâsiq-Billâh (227/842-232/847)'a bir miktar para ayırdı ve teslim edilmesi için İbnü'z-Zeyyât'a gönderdi. Ancak vezir bu parayı halifenin oğluna vermedi ve halifeye de bir yazı yazarak bu paranın verilmemesinin daha uygun olacağını bildirdi. Mu'tasım, bunun üzerine paranın verilmesini durdurdu. Vâsiq-Billâh bunun üzerine çok kızdı ve bir gün halife olursa veziri öldüreceğine dair yemin ederek bir ahitname yazdı, sakladı. Vâsiq-Billâh halife olunca onu hemen cezalandırmak istedi. Ancak vezir seçmek için önce arayışa girdi. Bir türlü İbnü'z-Zeyyât'tan daha iyi birisini bulamadı, devletin geleceğini düşünerek onu affetti ve yemin kefareti verdi (İbnü't-Tiktaka, 2016: 173-174).

227/842 yılında hilafete geçen Vâsiq-Billâh (227/842-232/847) Mihne dönemi İslâm anlayışını devam ettirdi (Mes'ûdî, 1989: 3/447, 489 vd.; Zeydân, 2013: 2/117-118) İbnü'z-Zeyyât bu süreçte vezirlik görevine devam ederek onun en önemli yardımcılarından biri oldu ve onun Mihne politikalarını sürdürdü (Taberî, 1967: 9/142, 150, 153-154; Mes'ûdî, 1989: 3/477). Vâsiq-Billâh, İbnü'z-Zeyyât'a çok değer verirdi. Ancak İbnü'z-Zeyyât kibirli ve sert karakterli bir şahsiyetti (İbnü't-Tiktaka, 2016: 173). Mihne dönemi politikalarında uygulanan şiddette bir dönem etkili olduğu belirtilmektedir (Saylık, 2019: 49).

İbnü'z-Zeyyât'ın cezalandırılıp müsâdereye maruz kalmasına sebep olan rivayetler azdır. Kaynaklar genel anlamda tek bir rivayet üstünde ittifak etmektedir. Buna göre Halife Vâsiq-Billâh'ın bir ara kardeşi Ca'fer el-Mütevekkil-Allelâh (ö. 247/861) ile arası bozuldu. Bunun nedeni ise Mütevekkil'in, rüyasında gece vakti gökten bir şekerin indiğini ve üzerinde "*Mütevekkil-Alallâh*" yazıldığını gördüğünü çevresine anlatması, bunun üzerine bazı arkadaşlarının bu rüyayı onun gelecekte halife olacağı şeklinde yorumlamasıydı. Bu haberler Vâsiq-Billâh'ın kulağına gidince, kardeşine öfkelenildi. Halife, Mütevekkil'i gözetim altına aldirıp sorgulattı ve bir takım eziyetlere maruz bıraktı (Taberî, 1967: 9/155). Bundan sonra Ca'fer, halife ile arasını düzeltmek için çok çabaladı ve araya hatırı sayılır kişileri koydu. Bu çerçevede kapısına gittiği kişilerden biri vezir İbnü'z-Zeyyât'tı. Mütevekkil onun makamına çıktı. İbnü'z-Zeyyât bazı mektupları yazmakla uğraşıyordu, iltifat etmeden, onun yüzüne bakmadan eliyle oturmasını istedi. Mektupları yazıp bitirene kadar onunla ilgilenmedi. İşini bitirince ona neden geldiğini sordu. Mütevekkil, halifenin rızasını kazanmak istediğini, bunun için aracı olmasını rica etti. Ancak İbnü'z-Zeyyât sert ve biraz da tehditkâr bir şekilde "*çek git buradan, hem ağabeyini kızdırıyorsun hem de aracı olmamı istiyorsun, sen iyi olursan halife senden razı olur*", dedi. Mütevekkil, üzgün ve kırgın olarak ayrılıp gitti. İbnü'z-Zeyyât hemen durumu halifeye yazdı. Halife kardeşi Mütevekkil'i çağırmasını ve onu dövecek, saçını çekecek adamlar görevlendirmesini istedi. İbnü'z-Zeyyât denileni yaptı ve onu çağırdı. Mütevekkil, huzura çağrılacağını düşünerek gitti, görevliler saçlarını çekip onu tokatladılar (Taberî, 1967: 9/157; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/112-113). Kaynaklar genel anlamda İbnü'z-Zeyyât'ın Mütevekkil ile yaşadığı en önemli sorun olarak bu durumu gösterirler. Yukarıda bahsettiğimiz gibi buna benzer bir sorunu Vâsiq-Billâh da yaşamıştı. Aslında bu muamele vezirin yapısı ve yönetim anlayışı ile ilgili görünmektedir.

İbnü'z-Zeyyât bundan sonra da Mütevekkil ile sorun yaşadı. Vâsiq-Billâh erken yaşta vefat edince devlet erkânı yaşı küçük olan oğlu Muhammed (ö. 256/870)'in hilafete çıkartılması noktasında tartışmalar yaşadı. Müzakereler sonucunda Mütevekkil'in halife ilan edilmesi kararı çıktı. Bu tartışmalar ve müzakereler esnasında vezir İbnü'z-Zeyyât ve diğer bazı devlet erkânı, Vâsiq-Billâh'ın oğlu Muhammed'i desteklemekteydi. Karar Mütevekkil lehine çıkınca mecburen ona biat ettiler (Taberî, 1967: 9/154 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/109-110; İbnü't-Tiktaka, 2016: 174-175). Mütevekkil, İbnü'z-Zeyyât'ın başını çektiği bazı devlet adamlarının kendisine destek vermediğini bilmesi ve bundan dolayı ona cephe almış olması da mümkündür.

Mütevekkil, hilafete çıktıktan sonra devlet bürokrasisinde hedef aldığı ilk kişi İbnü'z-Zeyyât oldu. 233/847 yılında Mütevekkil etkin kumandanlardan İtak (İtah) (ö. 234/848)'ı çağırarak İbnü'z-Zeyyât'ı yakalamasını, mal, mülk ve servetinin müsâdere edilmesini istedi. İtak, İbnü'z-Zeyyât'ın evine gitti ve halifenin huzuruna çağrıldığını söyledi. İbnü'z-Zeyyât, bir umutla halifenin huzuruna çıkmak için hemen hazırlanıp İtak ile birlikte yola koyuldu. Yolda İtak'ın evinin yanından geçecekken birden İtak atını durdurdu. İbnü'z-Zeyyât, bu esnada korkup ürperdi. Çünkü İtak infaz edilecek kişileri evine getirir hapsedirir ve türlü türlü işkencelerle öldürürdü. Birden İtak'ın adamları onu yakalayıp burada bir odaya hapsedtiler. Hemen sonrasında İbnü'z-Zeyyât'ın mal ve serveti müsâdere edildi, evi yağmalandı, çocukları da tutuklandı. İbnü'z-Zeyyât'ın ülkenin dört bir tarafında da mal ve mülkü vardı. Bütün bunlara da el konuldu. İbnü'z-Zeyyât, vezirliği zamanında yaptırdığı ve bazı kişilere işkence ettiği çivilî tandırına konuldu. İbnü'z-Zeyyât bu tandıra atıldıktan sonra sağa sola dönemiyor, konulduğu şekilde deprenmeden durmaya çalışıyordu. Ancak bu eziyete birkaç gün dayanabildi ve sonunda 19 Rebülevvel 233/2 Kasım 847'de öldü. İbnü'z-Zeyyât'ın dövülerek öldürüldüğüne dair rivayetler de vardır (Taberî, 1967: 9/156 vd.; İbnü'l-Esir, 1997: 6/112 vd.). İbnü'z-Zeyyât'ın öldürülmesinden sonra halifenin Mihne karşıtı din politikalarını devreye sokması, siyasî-dinî açıdan da aralarında bir karşıtlığın olduğunu göstermektedir (Sayılık, 2019: 127 vd.).

Kaynaklarda geçen rivayetleri değerlendirdiğimizde İbnü'z-Zeyyât'ın cezalandırılıp mal ve servetinin müsâdere edilmesinin nedeni Mütevekkil ile geçmişte yaşadığı kişisel bazı sorunlar olarak görülmektedir. Ancak bu olayda Mütevekkil'in siyasî olarak Mihne karşıtı duruşunun da bir etkisi olabilir. Çünkü yukarıda da değindiğimiz gibi İbnü'z-Zeyyât, Mihne Dönemi'nin en önemli siyasî figürlerinden biridir. İbnü'z-Zeyyât'ın çokça mal ve servete sahip olduğuna dair kaynaklarda pek bir rivayete rastlayamadığımız gibi müsâdere uygulamasında el konulan mal ve serveti ile ilgilide ayrıntılı bilgilere rastlayamadık. Vezir İbnü'z-Zeyyât'ın kişisel ve siyasî kaygılarla azledildiği, cezalandırma ve tasfiye amacıyla müsâdereye maruz kaldığı anlaşılmaktadır.

2. HALEF-SELEF VEZİRLER ARASINDA MÜSÂDERENİN ÂDET HALİNE GELMESİ

Abbâsîlerde, başkentin Sâmerâ'dan Bağdat'a taşınmasıyla birlikte ordu kumandanlarının etkisi kırılmış ve hilafet otoritesi Ebü'l-Abbâs el-Mu'tazid-Billâh (279/892-289/902) ile birlikte artmıştır. Bu çerçevede yönetimde halifeden sonra vezirler daha çok etkinlik kazanmaya başlamıştır. Abbâsîler'in ikici asrında Halife Muktedir-Billâh (289/902-320/932) ile birlikte ordu kumandanlarının da rol aldığı, vezirler arası kıyasıya bir iktidar mücadelesi başlamıştır. Bu dönemde yeni göreve başlayan vezir selefi olan vezire bir bahaneyle müsâdere uygulandı. Bu çerçevede onun ve yakın çevresinin malına mülküne el koyardı. Bu şekilde yeni devraldığı devlet bütçesinin açığını kapatmaya çalışırdı. Ayrıca elde edilen bu gelire devlet görevlilerinin ve ordu mensuplarının maaşları da ödenirdi (İhsan Arslan, 2009: 169).

Yeni vezir bunu yaparken, halifeden veya dönemin etkin kumandanlarından güç alırdı. Aslında bu durum iktidardaki güç savaşlarını da açıkça ortaya koymaktaydı. Sonuç olarak bu mücadeleyi kaybedene, müsâdere uygulanırdı. Bu çeşit müsâdere uygulamasının anlaşılması için konuyla alakalı iki kudretli veziri örnek olarak ele alacağız.

2.1.Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Mûsâ b. el-Hasen b. el-Furât (ö. 312/924)

Nehrevanlı bir aileye mensup olan İbnü'l-Furât 241/855'te bu şehirde dünyaya geldi. Çocukluğundan itibaren ailesinin himayesinde kâtiplik mesleğini öğrenmeye çalıştı. Daha sonra Abbâsî yönetiminde kâtip olarak görev yapan ağabeyinin yanında çalışmaya başladı. Halife Mu'tazid-Billâh'ın hilafeti zamanında Dîvânda görevli bulunan ağabeyinin ölümü üzerine onun yerine tayin edildi (Sâbî, 1958: 11-22; Bağdâdî, 1996: 19/66-76; İbn Hallikân, 1900: 3/421-429; Özyayın, 2000: 46). Bu dönemde bürokraside özellikle kâtipler ve vezirler içerisinde bazı aileler ön plandaydı. Bunlardan biri İbnü'l-Furât ailesiydi. Diğerleri ise onların rakibi durumunda olan İbnü'l-Cerrâh ve Benî Hakân ailesiydi (Arîb b. Sa'd, 1387: 32, 73; Miskeveyh, 2000: 5/52, 53, 57 vd.). Halife Müktefi-Billâh'ın hastalığı ağırlaştığında, çocuğu küçük olduğu için yerine kardeşi Ca'fer b. Mu'tazid-Billâh'ı vasiyet etti. Ancak vezir ile siyasî ve askerî bürokratlar arasında iktidar mücadelesi vardı. Halifenin ölümü üzerine, kimin halife olacağı ile ilgili tartışmalar ve çekişmeler baş gösterdi. Bazı bürokratlar ve İbnü'l-Furât ailesi Ca'fer b. Mu'tazid-Billâh'ı, diğer bazı bürokratlar ve İbnü'l-Cerrâh ailesi Abdullah b. Mu'tez-Billâh'ı destekliyordu. 296/908 yılında halifenin vasiyeti, aile ve taraftarlarının baskısıyla sonunda Ca'fer, "Muktedir-Billâh" lakabıyla halife ilan edildi (Miskeveyh, 2000: 5/52-54; Suyûtî, 2015: 391-392). Ancak bir süre sonra Halife Muktedir-Billâh'a yönelik bir darbe yapılarak

hilafetten el çektirildi. 20 Rebûlevvel 296/16 Ocak 908'de Vezir el-Abbâs ile halifenin yakın adamlarından Fatik el-Mu'tazidî öldürüldü ve hemen sonrasında Abdullah İbnü'l-Mu'tez hilafete çıkarıldı. Halife İbn Mu'tez, vezirliğe Ebû Abdillâh Muhammed b. Dâvûd b. el-Cerrâh (ö. 296/908)'ı, divan işlerinin başına da yine aynı aileden Ali b. İsâ'yı getirdi. (Arîb b. Sa'd, 1387: 31-32; Miskeveyh, 2000: 5/55-56; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/569-570). Bunun üzerine İbnü'l-Furât ailesi korkup gizlendi. Muktedir-Billâh önce darbeyi kabullenip görevi bırakır gibi yaptı. Ancak alttan alta taraftarlarını toparlayıp silahlandırdı ve gece yarısı taraftarları İbn Mu'tez yanlılarını dağıttı. Halife Muktedir-Billâh iki gün sonra hilafete geri gelince, taraftarı olan İbnü'l-Furât'ı vezir tayin etti (Arîb b. Sa'd, 1387: 32; Miskeveyh, 2000: 5/56 vd.; Suyûtî, 2015: 392-393). Halife Muktedir döneminde belli aralıklarla vezirlik makamına getirilen İbnü'l-Furât'ın ilk vezirliği başlamış oldu.

İbnü'l-Furât, yönetim işinden anlayan ve çevresi geniş olan bir şahsiyetti. Vezir olduktan kısa bir süre sonra iktidarın en kuvvetli devlet adamlarından biri oldu (Sâbî, 1958: 28 vd.). Muktedir-Billâh'ın tekrar hilafete çıkmasında büyük bir rolü olan kumandan Mûnis el-Hadım (el-Muzaffer) nüfuzunu artırarak hilafet kurumunu baskı altına almaya başladı (Arslan, 2013: 57 vd.; Yılmaz, 2007: 121 vd.). Bu durum vezir İbnü'l-Furât ile kumandan Mûnis'i karşı karşıya getirdi. İbnü'l-Furât ile Mûnis arasında bir mücadele ve rekabet başladı. Mûnis, Abbâsî ordularının başkumandanydı ve taraftarları epey fazlaydı. Ayrıca rakip ailelerde aleyhte faaliyetler sürdürmekteydi (Hançabay, 2016: 52-53). Onların halife nezdindeki şikâyet ve baskıları üzerine 299/912 yılında Halife Muktedir, İbnü'l-Furât'ı azletti. Onun ilk vezareti üç yıl sekiz ay on dört gün sürdü (Sâbî, 1958: 32-33). İbnü'l-Furât'ın yerine vezirliğe Muhammed b. Yahyâ b. Ubeydullah b. Yahyâ getirildi.

İbnü'l-Furât bu ilk vezirlik görevinden azledildikten sonra onun, akrabalarının ve bazı taraftarlarının malları müsâdere edildi. Aile ve çevresi baskılara ve kötü muameleye maruz kaldı. Bu gelişmelerden dolayı Bağdat'ta birçok karışıklık meydana geldi (Miskeveyh, 2000: 5/72-75; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/612). Es-Sâbî, İbnü'l-Furât'a uygulanan müsâdere alınan mal ve servetin çokluğundan bahsederken "*Ondan önceki ve sonraki hiçbir vezirden bu kadar mal ve servet alınmamıştır*" demektedir. Devamla müsâdere çerçevesinde İbnü'l-Furât'ın yüz binlerce dinarına, çok miktardaki mallarına, mülklerine, tımarlarına, akarlarına, gayrimenkullerine ve hayvanlarına el konulduğunu belirtmektedir (Sâbî, 1958: 34-35).

Vezirliğe getirilen Muhammed b. Yahyâ devlet yönetiminde etkisiz kaldı. Devletin mali durumu bozuldu. Bunun üzerine halife, İbnü'l-Furât'ı hapisten çıkardı ve sarayında bir odaya yerleştirerek mali düzenlemelerle ilgili onunla istişarelerde bulunmaya başladı. (Miskeveyh, 2000: 5/75; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/614.) Bir süre sonra Halife Muktedir İbnü'l-Furât'ı tekrar vezirliğe atamak istedi. Ancak Mûnis buna karşı çıktı ve yakın adamı Alî b. İsâ. el-Cerrâh (ö. 334/946)'ın vezirliğe getirilmesini istedi. Bunun üzerine Muhammed el-Hakânî ve yakınları tutuklandı (Sûlî, 1999: 159). Sonrasında Alî b. İsâ vezirliğe tayin edildi (Miskeveyh, 2000: 5/78-80). Bu gelişmeden sonra İbnü'l-Furât'a hapis yolu gözüktü ve beş yıl hapiste kaldı. Vezir Alî b. İsâ, ekonomik tedbirler alarak işleri bir miktar düzeltti ancak bir süre sonra mali durum tekrar bozuldu, sıkıntılar baş gösterdi. Bunun üzerine Halife Muktedir, İbnü'l-Cerrâh ailesine mensup veziri Ali b. İsâ'yı, 304/917 yılında Mûnis'e rağmen azlederek ikinci defa vezâret kurumuna İbnü'l-Furât'ı tayin etti. İbnü'l-Furât, azledilen vezir Ali b. İsâ ve çevresindeki birçok kişiyi tutuklayıp mal ve servetlerini müsâdere etti. Daha sonra Beni Hakân ailesinden Muhammed el-Hakanî'nin de mal ve serveti müsâdere edildi. İbnü'l-Furât, müsâdere ile ele geçirdiği mal ve paraları bütçe açığını kapatmak için kullanarak mali yönden rahatladı ve rakiplerine karşı konumunu güçlendirdi (Arîb b. Sa'd, 1387: 59-60; Miskeveyh, 2000: 5/95-96; Sâbî, 1958: 36-37).

İbnü'l-Furât, bu vezirlik döneminde Abbâsî orduları başkumandanı Mûnis'in baskısı altında olsa da ona rağmen etkin bir şekilde politikalarını sürdürmeye çalıştı. İbnü'l-Furât, Mûnis'in askeri nüfuzunu kırmak için onu bulunduğu Fars bölgesinden Bağdat'a çağırdı, bu bölgedeki sorunların çözümü için farklı kumandanlar göndererek bölgede kısa sürede sükûneti sağladı (Arîb b. Sa'd, 1387: 37; Miskeveyh, 2000: 5/71-72). Mûnis, Bağdat dönüşünde İbnü'l-Furât'a karşı tedbirler almaya ve aleyhinde faaliyetlere başladı. Bir süre sonra devlet yönetiminde malî sıkıntılarla birlikte toplumsal iç karışıklıklar ve bazı isyanlar baş gösterdi. Özellikle halifenin Mûnis'i Yûsuf b. Ebi's-Sâc (ö. 315/927) isyanını bastırmakla görevlendirmesi ve onun bu isyanı bastırması güç dengesini Mûnis lehine değiştirdi (İbnü'l-Esîr, 1997: 6/646 vd.). Mûnis bu askeri başarısını kullanarak İbnü'l-Furât'a baskı yapmaya başladı. Mûnis'e bağlı askeri birlikler, devletin mali durumunun zayıf olduğu bir süreçte maaş isteme bahanesiyle olaylar çıkarmaya başladılar. Ordu birliklerinin istediği para miktarı bulunamadı. Ekonomik durumda da iyileşme

olmayınca 306/918 yılında İbnu'l-Furât, bir yıl beş aylık ikinci vezirliğinden sonra tekrar görevinden azledildi ve yakınlarıyla beraber tutuklandı. İbnu'l-Furât'ın yerine Hâmid b. Abbâs (ö. 311/923) vezirliğe tayin edildi. Ayrıca yardımcılığına da Mûnis'e yakın olan Alî b. İsâ atandı. Ali b. İsâ, vezirlik iş ve işlemlerini vekâleten Hâmid adına yürütüyordu (İbnü'l-Esîr, 1997: 6/656-658). İbnu'l-Furât azledildikten sonra müsâdere uygulaması çerçevesinde oğlu ve yakınlarıyla birlikte ciddi bir kovuşturmayaya maruz kaldı. Halifenin de takip ettiği, şahitlerinde ifade verdiği sorgulamalarda İbnu'l-Furât ve oğlu kendilerini savunmaya çalıştılar. Ancak mal ve servetlerini müsâdereden kurtaramadılar (Miskeveyh, 2000: 5/113 vd.).

311 Rebîülâhir /923 yılı Ağustos ayında devlet yönetiminde aksaklıkların ortaya çıkması, iktidar mücadelesi ve mali durumun bozulması üzerine Halife Muktedir, Vezir Hamid'i ve onun vekili olarak iş yapan Ali b. İsâ'yı görevden alıp İbnu'l-Furât'ı üçüncü defa vezirliğe tayin etti. İbnu'l-Furât selefi olan vezir Hamid'i yakalattı ve tüm mal ve servetini müsâdere etti (Arîb b. Sa'd, 1387: 97-98; Miskeveyh, 2000: 5/142 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/682 vd.). İbnu'l-Furât, tekrar vezârete oturduktan sonra müsâdereyle rakiplerinden aldığı mal ve paralarla ülke ekonomisini düzeltmeye çalıştı (Sâbî, 1958: 40-41). İbnu'l-Furât'ın vezâreti ile birlikte güç dengesi Mûnis'in aleyhine döndü. Mûnis, İbnu'l-Furât'ı tehlikeli görüyordu. Onu devirmek için büyük çaba sarf ediyordu. İbnu'l-Furât da iktidar için Mûnis ile güç mücadelesine girmekten çekinmiyor, onu hem kendisi hem de devlet yönetimi için tehdit olarak görüyordu. Bunun için halife ile görüşerek Mûnis'in Bağdat'tan uzaklaştırılmasını istedi. Bunun üzerine Halife Muktedir, Mûnis'in Şam bölgesine gitmesini emretti. Mûnis, güç dengesinin İbnu'l-Furât lehine evirildiğini ve halifenin de onunla birlikte hareket ettiğini bildiği için istemeyerek Bağdat'ı terk etti (Miskeveyh, 2000: 5/177-178; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/685) Bundan sonra Mûnis, adamları vasıtasıyla vezirin aleyhinde faaliyetlerini yürütmeye başladı. Bu dönemde Karmatîler¹ güçlenip saldırılarını artırdı. İbnu'l-Furât'ın üçüncü kez vezârette olduğu bu süreçte Karmatîler, hacı adaylarına, Basra ve çevresine saldırdılar, çok sayıda insanı öldürüp mallarına el koydular. Bu durum Bağdat ve çevresinde korkuya neden oldu ve iktidarda olan İbnu'l-Furât'ı hedef haline getirdi. Ordu ekseriyetle Mûnis'in kontrolündeydi. Vezir'in gönderdiği birlikler başarılı olamayınca, bu tehdit büyüdü ve Mûnis'e ihtiyaç hâsıl oldu. Halife Muktedir, Karmatî tehlikesini ve Bağdat'ta oluşan korkuyu hesaba katarak Mûnis'i Bağdat'ta çağırıldı. Halife'nin, Mûnis'i Bağdat'a çağırması İbnu'l-Furât'ın gücünü kırdı ve ibrenin Mûnis lehine dönmesini sağladı (Arîb b. Sa'd, 1387: 103-104; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/689-691; Avcu, 2009: 216).

312/924'te Mûnis, birlikleriyle Bağdat'a geri döndü. Abbâsî ordularının genel kumandanı olarak Karmatî tehlikesinin bertaraf edilmesi için görevlendirilmişti. Ancak Mûnis, güç mücadelesinde tehdit olarak gördüğü İbnu'l-Furât'ı azlettirmeden savaş için yola çıkmadı. Mûnis, halifenin de onayını alarak, İbnu'l-Furât'ın yakalanması emrini verdi. İbnu'l-Furât evinden alınarak Mûnis'in huzuruna çıkarıldı. İbnu'l-Furât ondan özür dileyince de tutuklandı. İbnu'l-Furât'ın oğlu Muhsin kaçıp gizlendi. Onun dışında bütün aile efradı ve bazı arkadaşları tutuklandı, bir milyon dinar değerindeki mallarına el konuldu (Arîb b. Sa'd, 1387: 104 vd.; Miskeveyh, 2000: 5/186 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/691-692). Bazı kaynaklar, İbnü'l-Furât'ın 10 milyon dinarlık servetinin olduğunu, ayrıca değişik bölgelerde bulunan büyük miktardaki arazilerinden de yılda 1 milyon dinar gelir elde ettiğini, bütün bu mal ve servete el konulduğunu aktarmaktadır (İbn Hallikân, 1900: 3/421 vd.). İbnu'l-Furât'ın mal ve serveti müsâdere edildikten sonra bu konuda sorgulamalara da maruz kaldı. Bu şekilde ailenin gizlenmiş paraları ortaya çıkarılmaya çalışıldı (Sâbî, 1958, ss. 62-63). Böylece İbnu'l-Furât'ın on ay on sekiz günlük üçüncü vezirliği sona erdi. Bir süre sonra İbnu'l-Furât'ın oğlu Muhsin, bir ihbar üzerine gizlendiği yerde yakalandı. Halife Muktedir, İbnu'l-Furât'ın oğlu Muhsin'in yakalandığını haber alınca baba ve oğlunun huzuruna çıkarılmasını emretti. Bunun üzerine yeni vezir, Mûnis ve taraftarı olan kumandanlar, halifenin onları affedeceğini anladılar. Bunlar hemen askeri birlikleri harekete geçirerek bir yandan halifeyi baskı altına aldılar. Diğer yandan da İbnu'l-Furât ve oğlu Muhsin'in öldürülmesi için halife ile görüşerek onu ikna etmeye çalıştılar. Halife, durumun kötüleştiğini, ordu mensuplarının kontrolden çıkmaya başladığını görünce İbnu'l-Furât ve oğlu Muhsin'in ölüm emrini vermek zorunda kaldı (Arîb b. Sa'd, 1387: 104-105; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/693-695; Miskeveyh, 2000: 5/203-204). 13 Rebîülâhir/19 Temmuz 924'te Mûnis'in adamlarından biri olan emniyet amiri Nâzûk, önce vezirin oğlu Muhsin'nin daha sonra da babası İbnu'l-Furât'ın kafasını kılıçla gövdesinden ayırmak suretiyle öldürdü (Miskeveyh, 2000: 5/205-206; İbnü'l-Esîr, 1997: 5/695). İbnu'l-Furât'ın ölümüyle birlikte yönetim Mûnis ve adamlarının eline geçti. Kaynaklar, İbnu'l-Furât'ın yüksek meziyetlere sahip iyi bir yönetici olduğunu ancak oğlu Muhsin'in bazı kötü icraatlarının onu zan altında bıraktığına vurgu yaparlar (İbnü'l-Esîr, 1997: 5/696; İbn Hallikân, 1900: 3/421 vd.).

1 Aşırı Şîf-Batinî İsmailiyye mezhebine bağlı bir zümredir (Ekinci, 2002, s. 83 vd.).

Ele aldığımız bu süreçte halife olan Muktedir, hilafeti sırasında iktidarını sürdürebilmek için güç odaklarıyla yakınlaşma ve vezirlik atamasını bu çerçevede yapma şeklinde bir politika izledi. Yukarıda da değindiğimiz gibi İbnü'l-Furât, İbnü'l-Cerrâh ve Benî Hakân aileleri devlet yönetiminde rakip grupları temsil etmekteydi. Bu aile temsilcilerinin devlet yönetimindeki siyasi ve ekonomik tasarrufları farklı idi. Her ailenin kendilerine has ekonomik çözüm yöntemleri vardı. Bu süreçte hangi taraf vezâret kurumunun başına geçerse diğer tarafın mal ve servetine el koyar ve o aile mensuplarını hapsedip baskı altında tutardı. Bu olaylarda ordu kumandanlarının da rolü vardı. Çünkü çoğu zaman onların maaşları ve memnuniyeti de söz konusuydu. Halife Muktedir, hilafeti süresince devlet yönetiminde bu ailenin ve bazı ordu kumandanlarının gücünden, rekabetinden ve ekonomik tedbirlerinden istifade etmekten geri durmadı. Bunlar dışında da iş başına getirilen diğer vezirler de azledildiklerinde tutuklanır malları müsâdere edilirdi. Bu dönemde müsâderenin; cezalandırmak, bütçe açığını kapatmak ve ordu mensuplarının maaşlarını ödemek gibi nedenlerden dolayı uygulandığı görülmektedir.

2.2.Ebû Alî Muhammed b. Alî b. Mukle el-Bağdâdî (ö. 328/940)

Üç ayrı halifenin döneminde üç defa vezâret kurumunun başına getirilen Muhammed b. Alî b. Mukle, 272/886 yılında Bağdat'ta hattat bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Ailesinin gözetiminde hattatlık mesleğini öğrendi ve " *İbn Mukle*" lakabıyla meşhur oldu (İbnü'n-Nedîm, 2017: 79; Yâkût el-Hamevî, 1993: 9/28). Hattatlık mesleğinde ön plana çıkan İbn Mukle, İbnü'l-Furât'ın yanında çalıştı, onun kâtipliğini yaptı (Sayılık, 2021b: 193 vd.). İbnü'l-Furât 296/908 yılında Abbâsî veziri olarak tayin edilince yakından tanıdığı İbn Mukle'yi bazı dîvânların başına getirdi (İbn Hallikân, 1900: 5/113; Zehebî, 1985: 15/225). İbn Mukle bu süreçte İbnü'l-Furât'ın adamı ve taraftarı olarak görevini icra etti. 299/912 yılında İbnü'l-Furât vezâretten alınınca onun da görevlerine son verildi (Miskeveyh, 2000: 5/72). 304/917 yılında İbnü'l-Furât ikinci kez vezir olunca yine İbnü'l-Furât'ın yanında göreve başladı ve gittikçe tecrübe kazanarak yükseldi (Miskeveyh, 2000: 5/99 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/644-646). İktidar mücadelesinin bir sonucu olarak İbnü'l-Furât, 306/919 yılında ikinci kez azledilince İbn Mukle, onun en büyük rakibi olan ordu kumandanı Mûnis ile birlikte hareket etti. Bundan sonra İbn Mukle, Mûnis'in has adamları arasına girerken diğer taraftan İbnü'l-Furât'ın düşmanı durumuna geldi (İbnü'l-Esîr, 1997: 683, 685). Siyasi konjonktür değişince 308/923 yılında İbnü'l-Furât halife tarafından üçüncü kez vezirliğe getirildi. Vezir, İbn Mukle'nin kendisine karşı yaptıklarını affetmedi ve onu tutuklayıp yüz bin dinar parasını müsâdere etti (İbnü't-Tiktaka, 2016: 195). Bir süre sonra İbn Mukle Şîraz'a sürgün edildi (Arîb b. Sa'd, 1387: 99; Miskeveyh, 2000: 5/301). İbn Mukle, İbnü'l-Furât'ın 312/924'te azlinden sonra rahatladı ve divanlarda tekrar göreve başladı (İbnü'l-Esîr, 1997: 691 vd.).

316/928 yılında devletin ekonomik sisteminde sıkıntılar baş gösterdi. Kumandan Mûnis'in en önemli adamlarından biri olan Ali b. İsâ, yaşlılığını gerekçe göstererek vezirlik görevinden çekildi. Onun yerine vezirliğe İbn Mukle getirildi (Arîb b. Sa'd, 1387: 117 vd.; Zehebî, 1985: 15/225). İbn Mukle kardeşleri ve çocuklarıyla birlikte gelir sağlamak için hemen işe koyuldu. Ancak Muktedir-Billâh, dönemin güçlü isimlerden Hârûn b. Garîb'i emîrül-ümerâ² tayin etmek isteyince, o sırada Rakka'da bulunan Mûnis Bağdat'a gelip taraftarı olan kumandanlarla birlikte karargâh kurdu. Halife Muktedir, Mûnis ve kumandanlarının baskısı üzerine Hârûn b. Garîb'in Bağdat'tan ayrılmasını sağladı. Ancak yine de Mûnis ve diğer kumandanlar hilafet sarayını bastılar. Vezir Ali b. Mukle, hemen saraydan kaçıp saklandı. Kumandan Mûnis, Halife Muktedir ve yakın aile çevresini yakalattı ve evine götürüp gözetim altına aldı. Muhammed b. Mu'tazid "*Kâhir Billâh*" lakabıyla halife ilan edildi (Miskeveyh, 2000: 5/268-269; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/736-737).

Kâhir Billâh hilafet görevine başladıktan sonra Mûnis ağırlığını koydu ve onun desteğiyle İbn Mukle tekrar vezir olarak atandı (Miskeveyh, 2000: 5/269-270). 17 Muharrem/2 Mart 317/929 günü Bağdat'ta halk ve Muşâfiyye³ ile Huceriyye'ye⁴ mensup askerler saray çevresinde toplanarak yeni yapılan biatten dolayı kendilerine bir yıllık maaşlarının verilmesini istediler. Bir süre sonra kalabalık protestolara başladı. Güvenlik amiri ile protestocular arasında sorunlar büyüyünce Muşâfiyye ile Huceriyye birlikleri sarayı ele geçirdi. Hemen sonrasında Muktedir-Billah, Mûnis'in evinden zorla alındı, hilafet sarayına getirildi. Muktedir-Billah görevinin başına dönünce vezirliğe tekrar İbn Mukle'yi, atadı (Arîb b. Sa'd, 1387: 124-125; Miskeveyh, 2000: 5/275-278; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/738-

² Abbâsîlerde bir dönem devlet yönetiminde yetkilendirilen en güçlü kumandana verilen unvandır (Yıldız, 1995: 158-159).

³ Muhafız ordusunun bir bölümünü oluşturan birliklerdir (Terzi, 1986, s. 134).

⁴ Halife Mutazid döneminde, halifenin kölelerinin görevlilerin gözetiminde "el-Hucer" adı verilen ayrı odalar veya evlerde, yetiştirilmek suretiyle oluşturulan birliklerdir (Terzi, 1986, ss. 132-133).

741). İbn Mukle Mûnis'in adamıydı ve tekrar onun desteği ile bu göreve getirilmişti. Bundan dolayı bütün devlet işlerini onun rızasına uygun bir şekilde yürütmeye çalışıyordu. 318/930 yılında Halife Muktedir, kendisinden çok Mûnis'e hizmet eden İbn Mukle'yi vezirlikten azletti. Mal ve mülkünü müsâdere etti. İbn Mukle ve aile çevresi tutuklandı. Bu esnada Mûnis, Bağdat dışındaydı. Emniyet amiri Muhammed b. Yâkût, bir birliğini göndererek İbn Mukle'nin evini de yaktırdı (İbn Hamârveyh, 1998: 42). Gelişmeleri duyan Mûnis, hemen Bağdat'a döndü. Ali b. İsbâ ile halifeye haber göndererek derhal İbn Mukle'nin vezirliğe iadesini istedi. Bunun üzerine Muktedir, İbn Mukle'yi öldürtmeye karar verdi. Kumandan Mûnis ile halife arasında ciddi bir sorun ortaya çıktı. Görüşmeler sonunda İbn Mukle'nin ölüm emri kaldırıldı ancak vezir yapılmasından da vazgeçildi (Miskeveyh, 2000: 5/281-283). Halife Muktedir ile Mûnis'in arasında bu mücadele bir süre devam etti ve sonunda Mûnis Bağdat'ı terk ederek Musul'a gitti. Burada bir süre kalıp asker topladı. Daha sonra askerleriyle birlikte Bağdat'ı ele geçirmek için harekete geçti. Halife ve adamları Bağdat'ı savunmak için harekete geçtiler. Yapılan savaşta halife öldürüldü (Miskeveyh, 2000: 5/ 319 vd.; İbnü'l-İmrânî, 1421: 153-160; Sayılık, 2021: 145 vd.). Mûnis ve kumandanlar Kâhir-Billah'ı tekrar hilafete çıkardılar. Mûnis'in isteğiyle İbn Mukle tekrar vezirliğe tayin edildi (Arîb b. Sa'd, 1387: 152-153; Miskeveyh, 2000: 5/327-329; İbnü'l-İmrânî, 1421: 161). Mûnis ve adamları halifeyi tamamen baskı altına almışlardı. 321/933 yılı geldiğinde Halife Kâhir-Billâh otoritesini kurmaya başladı. Bunun üzerine iktidarda büyük bir güç mücadelesi ortaya çıktı (Sayılık, 2021a: 156 vd.). Bunun üzerine Mûnis, İbn Mukle ve diğer adamları yönetime el koymaya karar verdiler. Yapılan darbe planıyla Kâhir Billâh görevinden azledilecek ve Ebû Ahmed b. Müktefî hilafete çıkarılacaktı (Hemedânî, 1387: 279-280; Miskeveyh, 2000: 5/350-351). Ancak halife daha tedbirli davranarak muhaliflerini birer birer yakalayıp ortadan kaldırdı (Hemedânî, 1387: 280; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/780-781). Kâhir-Billâh ciddi bir darbe girişimini aldığı tedbirlerle atlatmayı başardı. İbn Mukle ve ailesinin mal ve servetlerine el konuldu ise de kendisi kaçıp saklanmayı başardı (Miskeveyh, 2000: 5/353-354; İbnü'l-Esîr, 1997: 6/781-782).

İbn Mukle ve adamları sürekli halifenin aleyhinde çalıştılar ve askeri birliklerden Sâciyye ve Huceriyye birlikleriyle anlaştılar (Miskeveyh, 2000: 5/376 vd.; İbnü'l-Esîr, 1997: 7/17-18; İbnü'l-Cevzî, 1992: 13/334-335). Halife Kâhir-Billâh'ın karşıtları birlikte hareket etmeye karar verince, halifenin muhafız birlikleri olan Sâciyye ve Huceriyye mensup kumandan ve askerler gece hilafet sarayını kuşatıp halifeyi yakaladılar (Hemedânî, 1387: 282-283; Miskeveyh, 2000: 5/379-380; İbnü'l-İmrânî, 1421: 161-162).

İbn Mukle ve askeri birlikler, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ca'fer el-Muktedir-Billâh (ö. 329/940)'ı 6 Cemâziyevvel 322/24 Nisan 934'te "*Râzî-Billâh*" lakabıyla halife ilân ettiler. Râzî-Billâh hilafete geçtiğinde, darbenin mimarlarından İbn Mukle tekrar vezir oldu (Hemedânî, 1387: 284 vd.; Miskeveyh, 2000: 5/381 vd.; İbnü'l-İmrânî, 1421: 163). Bu dönemde de İbn Mukle bir süre etkinlik gösterdi (Miskeveyh, 2000: 5/416). Ancak daha sonra etkisi kırıldı. Çünkü dönemin etkili kumandanlarının baskılarına maruz kaldı ve iktidar mücadelesi kızıştı. 324/936 yılı geldiğinde muhalif kumandanlardan Muzafer b. Yakut'un telkinleri ve halifenin onayı ile Huceriyye ve Sâciyye askerî birlikleri İbn Mukle'yi yakaladı. İbn Mukle'nin tüm mal varlığına el konuldu (Miskeveyh, 2000: 5/425-428; İbnü'l-Esîr, 1997: 7/46; İbnü'l-İmrânî, 1421: 163). Halife iktidar mücadelesinden ve baskılardan bıkmış olacak ki dönemin güçlü isimlerinden Ebû Bekr Muhammed b. Râik el-Hazerî (ö. 330/942)'yi Bağdat'a davet ederek emîrül-ümerâ olarak atadı. İbn Râik, Bağdat'a gelerek bütün devlet işlerine el koydu (Miskeveyh, 2000: 5/443-444; İbnü'l-Esîr, 1997: 7/52-54). Daha sonra halife tekrar İbn Mukle'yi serbest bırakıp vezirliğe getirdi. Ancak o hiçbir etkinlik gösteremedi. Ordu mensuplarını kontrol altına alan İbn Râik bütün işleri kendisi yürütüyordu. İbn Râik bu süreçte İbn Mukle'nin kendisiyle iktidar mücadelesine hazırlandığını hissedince onun ve yakınlarının bütün mal, mülk ve servetini müsâdere ederek evini yaktırdı (İbn Hamârveyh, 1998: 42). İbn Mukle, İbn Râik'in müsâdere ettiği malları geri almaya çalıştı, alamayınca da onunla mücadeleye devam etti. Bunun üzerine İbn Râik, kendi aleyhine mektuplar yazıp komplolar kurduğu gerekçesiyle tutuklattığı İbn Mukle'nin sağ elinin kesilmesini talep etti. Bunun üzerine halife kadıdan da fetva alarak bu isteği yerine getirdi ve İbn Mukle'nin sağ eli kesildi (İbn Hamârveyh, 1998 :44). İbn Mukle, eli kesildikten sonra da İbn Râik aleyhine çalışarak muhaliflere destek verdi. Bu durumdan haberdar olan İbn Râik ve adamları halifeye başvurdular. Bunların baskısıyla Râzî-Billâh İbn Mukle'nin dilini de kestirdi. Eli ve dili kesilmiş halde hapsedilen İbn Mukle son derece zor bir süreç yaşadı ve 10 Şevval 328/19 Temmuz 940'ta hapiste vefat etti (Miskeveyh, 2000: 5/483; Özeydin, 1999: 211-212).

İbn Mukle, üç halife döneminde vezirlik görevini yürüten önemli bir siyasî figür olduğu gibi aynı zamanda çok önemli bir hattattı. İbn Mukle zorlu bir süreçte çok güçlü rakiplere rağmen iktidarda etkili olmayı başardı. Ancak üç halife döneminde de vezir olduktan bir süre sonra azledildi. Daha önce de bahsettiğimiz gibi bu dönemde vezirler ve kumandanlar arasında bir güç mücadelesi vardı. Vezirler azledilirken mal ve servetleri müsâdere edilir, yeni vezir bütçe açığını kapatmak için bu mal ve mülkleri kullanırdı. Çünkü bütün ekonomik ve mali harcamalar vezirden sorulurdu. Bütün gelirler onda toplanırdı, tüm giderleri de o karşılamak zorundaydı. Bu süreçte konjoktür gereği İbn Mukle’de her azledildiğinde mal ve serveti müsâdere edildi, aile ve çevresiyle büyük sıkıntılara maruz kaldı. Ancak her azledildiğinde ve müsâdere uygulamasında hangi çeşit ve miktarda mal ve servetinin müsâdere edildiğine dair genel ve sınırlı bazı bilgiler dışında kaynaklarda pek bir bilgiye rastlayamadık.

SONUÇ

Abbâsîler’in ilk iki asrında azledilen vezirlere yönelik iki çeşit müsâdere uygulaması ön plana çıkmıştır. Bu çerçevede muktedir vezirlere yönelik müsâdere uygulamaları daha kapsayıcı ve sonuçları daha ağır olmuştur. Abbâsîler’in ilk asrında Yahyâ b. Hâlid ve İbnü’z-Zeyyât örneğinde görüldüğü gibi müsâdere daha çok tasfiye ve cezalandırma amacıyla yapılmıştır. Abbâsîler’in ikinci asrında ise İbnü’l-Furât ve İbn Mukle örneğinde görüldüğü gibi müsâdere uygulamalarıyla vezirler cezalandırılıp tasfiye edildikten sonra ele geçirilen mal ve servetleri, devletin bütçe açıklarının kapatılmasında ve ordu mensuplarının maaşlarının ödenmesinde kullanılmıştır. Abbâsîlerin ilk iki asrında uygulanan müsâdere uygulamalarındaki farklılıklar, ülkenin içinde bulunduğu siyasî, askerî ve ekonomik durumlardan kaynaklanmaktadır. Abbâsîlerin ilk dönemi devletin her yönüyle güçlü olduğu bir dönemdir. Bundan dolayı devlet, vezirlere müsâdereyi sadece cezalandırma ve tasfiye için uygulamıştır. Ancak Abbâsîlerin ikinci asrında işler değişmiş, devletin merkezi yönetimi iktidar mücadeleleri yüzünden zayıflamıştır. Merkeze bağlı valiler ve diğer bazı yönetimler vergi vermekten kaçınmış buna bağlı olarak da devletin gelirleri azalmıştır. Bununla birlikte gelen ve toplanan gelirlerde belli güç odaklarının tekelinde toplanmıştır. Merkezi otorite zayıflayınca isyanlar ve karışıklıklar artmış, bundan dolayı da askerî harcamalar katlanmıştır. Bu asırda bütün bu nedenlerden dolayı gelirler azalmış giderler çoğalmış ve devlet vezirlerin mal ve paralarına muhtaç hale gelmiştir. Bu dönemde mal ve para yönetimi görev başındaki vezirde olduğu için çoğunlukla vezir ve çevresindekiler servet sahibi olmuştur. Dolayısıyla vezir azledildiğinde doğrudan müsâdere uygulamasına maruz kalmıştır. Bu dönem bürokraside güçlü ve aynı zamanda birbirlerine rakip olan bazı aileler vezirlik görevini üstlenerek ülkeyi yönetmeye talip olmuştur. Halifelerde tam muktedir olamadıkları için ülkeyi yönetirken bu ailelerden istifade etmiştir. Vezâret kurumu hangi ailenin eline geçtiyse güçte o ailenin eline geçmiştir. Devletin mal ve parası devlet yönetimine talip olan bu ailede toplanmıştır. Genelde devletin siyasî, askeri ve ekonomik durumu müspet devam ettiği sürece ailelerin vezâret görevi devam etmiştir. Ancak işler kötüye gidince vezirler azledilmiş ve vezâret kurumu çoğunlukla rakip ailelerden birine teslim edilmiştir. Yeni vezir çoğunlukla işe azledilen vezir ve ailesine müsâdere uygulamakla başlamıştır. Vezirlerle birlikte ister sorumlu olsun ister olmasın aile bireyleri ve çevreleri de etkilenmiştir. Söz konusu vezirlerin ve yakınlarının tüm mal, mülk ve servetleri müsâdere edilmiştir. Bazen bununla da yetinilmemiş vezirler ya hemen infaz edilerek öldürülmüş veya tutukluymış ölmüştür. Bu uygulama ile vezirlerin can, mal ve özel mülkiyetin korunması prensipleri ihlal edilmiştir. Müsâdere uygulamaları aynı zamanda Abbâsî merkezî yönetimini de etkileyerek iktidar mücadelesini tetiklemiştir. Nitekim Bermekîlerin tasfiyesinden sonra Emîn-Me’mûn mücadelesiyle Abbâsîlerde iktidar kavgası zirveye çıkmıştır. Bu durum devlet düzenine çok büyük zararlar vererek hilafet otoritesini sarsmıştır. Sonraki dönemlerde müsâdere bir nevi adet haline getirilince iktidar mücadelesi kesintisiz devam etmiş, devlet adamlarının enerjisi sorunları çözme yerine iç kavgalarla heba olmuş ve merkezi yönetim zayıflamıştır. Bu süreçte önemli ve kabiliyetli şahsiyetler, halife ve yönetimine güven duymadıkları için vezir olmaktan korkup kaçınır hale gelmiştir. Bundan dolayı Abbâsî yönetimi büyük sorunlarla karşı karşıya kalmış, gün geçtikçe gerilemeye ve güç kaybetmeye devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- ALASLAN, H. (1995). İslâm Devletlerinde Vezirlik Müessesesine Genel Bir Bakış. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (98), 1-23.
- ARİB B. SA’D. (1387). *Sılatü Târîhi’t-Taberî (Taberî, Târîh [Ebü’l-Fazl], XI içinde)*. Beyrût: Dârü’t-Turâsi.
- ARSLAN, İ. (2013). *Abbâsî Devleti’ndeki Komutanların Siyasî ve İdarî Sahalarda Etkileri Mûnisü’l-Muzaffer Örneği*. 6(26), 57-76.

- ARSLAN İ. (2009). *Muktedir'in Halifeliği ve Şahsiyeti* (Doktora Tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya.
- ATAR, F. (1991). "Azil", *DİA*, C. 4, TDV Yayınları, İstanbul, s. 326-327.
- AVCU, A. (2009). *Karmatîler'in Doğuşu ve Gelişim Süreci* (Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Ankara.
- AYAZ, F. Y. (2013). "Vezir", *DİA*, C. 43, TDV Yayınları, İstanbul, s. 79-82.
- BAĞDÂDÎ, E. (1996). *Târîhu Bağdâd ve Zuyûlihî*, (Ed: Mustafa Abdülkadir Ata). Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- BAY SULTAN, A. (2017). Ulema Ve Hukuk: Ulemanın Müsadere Uygulamasına Muhalefeti. *Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (17), 1-28.
- BELÂZÛRÎ, A. (1996). *Ensâbu'l-Eşrâf* (Ed: S. Zekkâr ve R. Ziriklî). Beyrut: Dâru'l-Fikir.
- BOWEN, H. (1927). *The Life and Times of 'Alî Ibn 'Îsâ "The Good Vizier"*. London: Cambridge University Press.
- CEHŞİYÂRÎ, E. A. M. (ö. 331/942). (1401). *Kitâbü'l-vüzerâ ve'l-küttâb* (Ed: Mustafa Sakka ve dğr.). Kahire: Mektebetü Mustaf el-Bâbî el-Halebî.
- CEMÎL S. (1990). *Muhammed b. 'Abdilmelik ez-Zeyyât: El-Vezîr el-kâtib eş-şâ'ir*. Bağdad.
- CEVDE, S. A. (1988). Muhammed b. 'Abdilmelik ez-Zeyyât şâ'iren. *Mecelletü'z-zehrâ*, (6), 45-77.
- EKİNCİ, A. (2002). Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmati Mücadelesi. *Harran Üniv. İlahiyat Fak. Dergisi*, (IV), 83-106.
- ESEN, H. (2002). İslam Hukuku Açısından Müsadere. *D.E. Ü.İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XV), 191-225.
- GORDON, M. S. (2001). The Khâqânid Families of the Early 'Abbâsid Period". *JAOS*, 121, 236-255.
- GÜNNAN, Ö. (2021). *İslâm Tarihinde Müsâdere Uygulamaları (Hz. Peygamber Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*. Ankara: İlâhiyât Yayınları.
- HANÇABAY, H. İ. (2017). *Abbâsiler Döneminde Vezirlik*. İstanbul: Klasik Yayınları.
- HANÇABAY, H. İ. (2016). *Abbâsiler Döneminde Vezirlik (295-530/908-1136)* (Doktora Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- HANNE, E. (2008). *The Banū Jahîr and Their Role in the Abbâsid and Saljûq Administration*. (20), 29-45.
- HEMEDÂNÎ, M. (1387). *Tekmiletü Târîhi't-Taberî (Taberî, Târîh [Ebü'l-Fazl], XI içinde*. Beyrût: Dâru't-Turâsi.
- İBNÜ'L-CEVZÎ, C. (1992). *El-Muntazam fi Târîhi'l-Mülûk ve'l-Ümem* (Ed: M. A. Ata), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut.
- İBNÜ'L-ESİR, İ. (1997). *El-Kâmil fi't-Târîh* (Ed: Ö. A. Tedmirî), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut.
- İBNÜ'L-FAKÎH, A. (1997). *Kitâbü'l-Büldân*, 1. Baskı, (Ed: Y. el-Hâdî), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut.
- İBN HALLİKÂN, Ş. (1900). *Vefeyâtu'l-A'yân ve Enbâu Ebnâi'z-Zamân* (Ed: İ. Abbâs), Dâru Sâdir, Beyrut.
- İBN HAMÂRVEYH, Ş. M. (1998). *İnbâu'l-Ümerâ Bienbâi'l-Vüzerâ* (Ed: Muhenna Hamd el-Muhenna). Beyrut: Dâru'l-Beşâiru'l-İslamiyye.
- İBNÜ'L-İMRÂNÎ, M. (1421). *El-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, Dâru'l-Âfâki'l-Arabî, Kahire.
- İBN MİSKEVEYH, A. (2000). *Tecâribü'l-Ümem ve Te'âkibü'l-Himem*, 2. baskı, Suruç, Tahran.
- İBNÜ'N-NEDÎM, M. (2017). *El-Fihrist* (Çev: Mehmet Yolcu), Çıra Yayınları, İstanbul.
- İBNÜ'T-TİKTAKA, C. M. (2016). *El-Fahrî* (Çev: R. Şeşen), Bilge Kültür Sanat Yayınları, İstanbul.
- İPEK, M. S. (2017). Birinci Abbâsî Döneminde (750-847) Kitabet—Siyâset İlişkisi (Katiplikten Vezirliğe). *Akademik Bakış: Uluslararası Hakemli Sosyal Bilimler E-Dergisi*, (61), 323-334.
- KAMATÎ, H. M. (1986). *El-Ukubatü'l-maliyye beyne's-şeria ve'l-kanun*, Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, Bingazi.
- MAKDÎSÎ, M. (ts). *El-Bed ve't-Târîh*, Mektebetü's-Sikâfetü'd-Dînîyye, Bûrsaîd/Mısır.
- MEZ, A. (1938). Orta zaman Türk-İslam Dünyasında Vezirlere Dair (Çev: C. Köprülü). *Halkevleri Mecmuası/Dergisi*, 12(67), 3-10.
- MES'ÛDÎ, A. (1989). *Mürûcüz-Zeheb ve'l-Meâdinu'l-Cevher*, (Ed: Es'at Dağır), Dâru'l-Hicre, Kum.
- NÂFÎ, T. (1982). El-Vezîr Ebû 'Alî Muhammed b. 'Alî b. Mukle. *el-Mevrid*, (XI/1), 61-72.
- ÖZAYDIN, A. (1999). İbn Mukle. İçinde *DİA*, C. 20, TDV Yayınları, İstanbul, s. 211-212.
- ÖZAYDIN, A. (2000). «İbnü'l-Furât el-Âkûlî», *DİA*, C. 21, TDV Yayınları, İstanbul, s. 46-47.

- SÂBÎ, E. (ö. 448/1056). (1958). *Tuhfetü'l-ümerâ fî târîhi'l-vüzerâ* (Ed: A. F. Abdüssettar). Beyrut: Mektebetü'l-'ayân.
- SAYLIK, M. (2019). *Sâmerrâ Dönemi Abbâsî Halifelerinin Din ve Mezhep Siyaseti*, 1. baskı, Akademisyen Kitapevi Ankara.
- SAYLIK, M. (2021a). *Abbâsîler'de Darbeler*, 1. Baskı, İlâhiyât, Ankara.
- SAYLIK, M. (2021b). "Abbâsîlerde Siyasi Olaylar Gölgesinde Bir Hattat: İbn Mukle", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Bir Hattatın Serencamı Hattat Hâmid Aytaç*, (Ed: İ. Özcoşar, A. Karakaş, Z. Polat, İ. Kanbaz, U. Yiğiz), 1. Baskı, Divan Kitap, İstanbul.
- SÛLÎ, E. (ö. 335/946). (1999). *Kısmun min ahbârî'l-Muktedir Billâh el-Abbâsî ev târîhü't-Devleti'l-Abbâsiyye min sene 295 ilâ sene 315 hicriyye* (Ed:Halef Reşîd Numân). Bağdat: Dârü's-şuûnî'l-İslâmiyyeti'l-âmmе.
- SUYÛTÎ, C. (2015). *Halifeler Tarihi*, (Çev: O. Özatağ), Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- TABERÎ, M. (1967). *Târîhu'l-Ümeme ve'l-Mülûk*, Dâru'l-Turasi, Beyrut.
- TERZÎ, M. Z. (1986). "Abbasi Muhafız Ordusunun Kuruluşu ve Elemanları", *On Dokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, 115-136.
- TOMAR, C. (2006). "Müsâdere", *DİA*, C. 32, TDV Yayınları, İstanbul, s. 65-67.
- VAN BERKEL, M. (2013). The Vizier, Crisis and Continuity at the Abbasid Court, Formal and Informal Politics in the Caliphate of al-Muqtadir (295-320/908-32). (Ed: Maaïke Van Berkel ve dğr.), *Islamic History and Civilization, Studies and Texts*, 102 (ss. 65-86). Leiden.
- YA'KÛBÎ, A. (1991). *El-Buldân*, 1. Baskı, Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, Beyrut.
- YA'KÛBÎ, A. (2010). *Târîhu'l-Ya'kûbî*, (Ed: A. Muhna), Şirketü'l-A'lemi'l-Matbûat, Beyrut.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Ş. (1993). *Mu'cemü'l-Üdebâ*, 2. Baskı, (Ed: İhsan Abbâs), Dâru Sadır, Beyrût.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ, Ş. (1995). *Mu'cemü'l Buldân*, 2. Baskı, Dâru Sadır, Beyrût.
- YILDIZ, H. D. (1992). "Bermekîler", *DİA*, C. 5, TDV Yayınları, İstanbul, s. 517-520.
- YILDIZ, H. D. (1995). "Emîrû'l-Ümerâ", *DİA*, C. 11, TDV Yayınları, İstanbul, s. 158-159).
- YILMAZ, S. (2007). "Türk Komutanlarından Münisü'l-Muzaffer'in Abbâsî Tarihindeki Siyasî Etkinliği" *Dini Araştırmalar*, 10/30, 121-152.
- ZEHEBÎ, Ş. (1985). *Siyeru A'lâmi'n-Nübelâ* (Ed: Ş. Ş. Arnâût), Müessesetü'r-Risâle, y.y.
- ZEYDÂN, C. (2013). *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, 3. baskı, (Çev: N. Gök), İletişim Yayınları, İstanbul.

Beyan ve Açıklamalar (Disclosure Statements)

1. Bu çalışmanın yazarları, araştırma ve yayın etiği ilkelerine uyduklarını kabul etmektedirler (The authors of this article confirm that their work complies with the principles of research and publication ethics).
2. Yazarlar tarafından herhangi bir çıkar çatışması beyan edilmemiştir (No potential conflict of interest was reported by the authors).
3. Bu çalışma, intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir (This article was screened for potential plagiarism using a plagiarism screening program).